

## A Szatmár megyei nyelvjáráskutatásból

E kis számadásra előbb is sor kerülhetett volna, de ahogy szó esett róla, az első pillanattól kezdve változtatták egymást bennem a szorongó-kétkedő meg az igenlő érzések. A nyelvészről, a nyelvtudományról — szemben a matematikával, általában a reáltudományokkal és művelőkkel — még ma is eléggé vegyes vélemények keringenek. Hát még személyhez kötötten! Különben a nyelvészet akkora tiszteletnek soha nem örvendett, mint ma, de szenzáció erejével ható újdonságnak most is inkább a század reáltudományi és technikai eredményeit tekinti a közönség.

A magam mentségére hozakodtam elő e gondolattal, mert itt nem is általános nyelvészeti, nem is egy egész nyelvterületre kiterjedő, hanem csak egyetlen megye nyelvi-nyelvjárási állapotát kutató munkáról számolok be, s annak is csupán egy részletkérdéséről — hiszen a megye területén kutatható és kutatandó még a jelentékeny román—magyar, román—sváb nyelvi kölcsönhatás is. Időben idestova két évtizedes, adatanyagát tekintve körülbelül nyolcvanezer szót, szóalakot számláló, földrajzilag pedig hatvannyolc helysére kiterjedő vizsgálatról beszélek az alábbiakban.

A vizsgálat kutatópontjait képező helységek a következők: 1. Csanálos—Urziceni; 2. Mezőfény—Foeni; 3. Bere—Berea; 4. Csomaköz—Ciamești; 5. Szaniszló—Sanislău; 6. Mezőpetri—Petrești; 7. Kisdengeleg—Dindești Mici; 8. Iriny—Irina; 9. Nagydengeleg—Dinești; 10. Érendréd—Andrid; 11. Börvely—Berveni; 12. Kálmánd—Câmin; 13. Kaplony—Căpleni; 14. Nagykároly—Carei; 15. Mezőterem—Tîream; 16. Gencs—Ghenți; 17. Domahida—Domahida; 18. Kismajtény—Moftinu Mic; 19. Nagymajtény—Moftinu Mare; 19/a. Gilvác—Ghilvaci; 20. Krasznaszentmiklós—Sînmiclăuș; 21. Csengerbagos—Boghiș; 22. Szamosdob—Doba; 23. Krasznaterebes—Terebești; 24. Királydaróc—Craidorolt; 25. Dara—Dara; 26. Óvári—Oar; 27. Vetés—Vetiș; 28. Madarász—Mădăras; 29. Erdőd—Ardud; 30. Magyargéres—Ghirișa; 31. Szakas—Rătești; 32. Béltek—Beltiuc; 33. Szárazberek—Bercu; 34. Kipeleske—Peșul Mic; 35. Homok—Nisipeni; 36. Nagypeleske—Peșul Mare; 37. Sár—Noroieni; 38. Mikola—Micola; 39. Atya—Atea; 40. Daróc—Dorolt; 41. Lázári—Lazuri; 42. Batiz—Botiz; 43. Egri—Agris; 44. Halmi—Halmeu; 45. Bábony—Băbești; 46. Tamásváralja—Tămășeni; 47. Nagytarna—Tarna Mare; 48. Túrterebes—Turulung; 49. Adorján—Adrian; 50. Sárköz—Livada; 51. Közszegremete—Remetea Oașului; 52. Újváros—Orașul Nou; 53. Pálfalva—Păulești; 54. Szentmárton—Mărtinești; 55. Udvari—Odoreu; 56. Apáti—Apatău; 57. Ombód—Ambud; 58. Petytyén—Petin; 59. Kóród—Corod; 60. Kiskolcs—Culciu Mic; 61. Nagykolcs—Culciu Mare; 62. Amac—Amaț; 62/a. Szatmárhegy—Viile Satu Mare; 63. Hrip—Hrip; 64. Szamoskrassó—Cărașeu; 65. Berend—Berinda; 66. Szinerváralja—Seini.

1954-ben, egyetemi hallgató koromban kezdtem a Szatmár megyei nyelvjárások tanulmányozását — határainkon túl is ismert tudósok: Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila biztatására. Balkezesen még, de összegyűjtöttem szülőfalum, Mezőfény mezőgazdaságának szakszókincset. Ez az anyag — későbbi helyszíni ellenőrzés után — meg is jelent a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem kiadványában (*Magyar Nyelvjárások* IX. 165—77; X. 150—67.). Amiről itt tüzetesebben akarok beszélni, az a Szatmár megyei nyelvátlasz-munkálatokhoz és monografikus nyelvjárési leíráshoz tartozik. Ez a munka két irányban indult el: az egyik cél a Szatmár megyei magyar ajkú települések tájnyelvi atlaszának az elkészítése volt; a másik pedig — doktori disszertációm témájaként — a Szatmár megyében élő elmagyarosodott svábok településeinek nyelvi leírása.

## A Szatmár megyei tájnyelvi atlasz

Az atlasz-munkálatokkal kapcsolatban mindjárt előjáróban megemlítem, hogy nem itt kezdtem az efféle kutatómunkát. A Gálffy és Márton irányította székely nyelvátlasz-gyűjtés volt „inaskodásom“ területe; később az említettek munkatársaként folytattam itt a gyűjtést. Összetéve több hónapot töltöttem ezzel a munkával minden székely tájnyelvi egységben. A nyelvjárési gyűjtés sok csínjának-bínjának elsajátításában a „tűzkeresztséget“, a rendkívüli élményt a csángó kutatásba való bekapcsolódásom, pontosabban két nyári csángó gyűjtőutam jelentette.

Ilyen indítással kezdtem meg — most már egyedül — szűkebb pátriám nyelvjárési viszonyainak a felderítését. A székely gyűjtésben kikristályosodott, mintegy 800 címszót számláló kérdőívet kiegészítettem az itteni nyelvjárési viszonyokat felszínre hozó kérdésekkel. Ezzel a majdnem 900 szavas kérdőívvel a gyűjtést Nagykároly környékén kezdtem el.

A kérdőív minden címszavát külön számmal láttam el. E szavak és szóalakok többsége *hangtani jelenségek* felkutatását célozza: egyrészt az önálló értékű hangok (fonémák) előfordulását, gyakoriságát, másrészt pedig ezeknek a helyi ejtészváltozatait. A gyakoriság felderítésére például sok, különböző hangtani környezetben szereplő *é-t* tartalmazó szót vettem fel. Ilyeneket, mint *kér* és *ragozott* formái, *szép*, *kémény*, *édes*, *testvérét* stb., amelyek az *í-zés* (*kír*, *szíp*, *kímíny*, *ides*, *testvirit*) erősségi fokát, máshol pedig hiányát mutatják meg. Ilyen szemponttal került be a kérdőívbe megfelelő példaszó minden magán- és mássalhangzó helyi megterheltségének, valamint a megterheltség eloszlási módjának a felderítéséért.

A címszavak egy része *alaktani* sajátosságokat képvisel: az *ikes* ragozás állapotát, a különböző névszörágok helyi változatrendszerét (például a nem hasonult *-val*, *-vel* formákat) stb. képviselő szóalakok találhatóak a kérdőívben. Elég szép számmal vannak benne a fogalom helyi nevét kereső címszavak is, tehát ilyenek, mint *kukorica*, *burgonya*, *kalász*, *ekekabala*, *rózsabogyó* stb.

1957 és 1958 nyarán tett kiszállásaim után, rajtam kívül álló okok miatt, néhány évig nem itt gyűjtöttem nyelvátlasz-anyagot. Balogh Dezsővel viszont 1959-ben megkezdtük a kiszállásokat a székellyel határos Maros, Nyárad és Kisküküllő menti nyelvjáróterületre. Tíz nyári gyűjtőúttal 130 faluból sikerült az említett kérdőívvel ezt a gyűjtést befejeznünk. Közben — a munka utolsó évében — ezzel párhuzamosan a Szatmár megyei gyűjtést is folytattam.

A Szatmár megyei tájnyelvi atlaszmunkát szerves része annak az átfogó kutatásnak, amely kiterjed a romániai magyar nyelvjáróterületek mindegyikére. Erről a világviszonylatban is ritka, átfogó munkálatról már e folyóiratban is beszámolt szervezője, irányítója: Márton Gyula. Jómagam az érzelmi okoktól sem függetlenül választott kutatási területet azért is érdekesnek véltem, mert e megye magyar nyelvjárásai alakulatai tudománytörténeti, általános nyelvészeti, valamint magyar nyelvjárás szempontról is különleges figyelmet érdemelnek. Tudománytörténeti szempontból azért, mert a Szamoshátnak nevezett terület nyelvjárás egységéből készült el az első modern magyar tájnyelvi szótár, amelynek szerkesztője az Egriben született kolozsvári középiskolai, majd debreceni egyetemi tanár, Csúry Bálint volt, akit a modern magyar népnyelvi bűvárlat megteremtőjeként tartunk számon. Ezt a munkát kiegészíteni korszerű tájnyelvi atlással — megtisztelő feladat. De mint már említettem, általános nyelvészeti törvényszerűség is bőven van itt, hiszen a frissen lejáró sváb—magyar nyelvcsere a kétnyelvűség összes velejáróit még érzékelhetően kínálja a ma kutatójának. A szóban forgó nyelvcsere ugyanis rövid idő alatt ment végbe (néhol még most sem zárult le), s ezért a két nyelvi rendszer egymásra hatása és a nyelváltás társadalmi, lélektani meg egyéb vetületei *folyamatukban* tanulmányozhatók. Ehhez kötődik a sajátos magyar nyelvi jelleg: a nyelváltás után új magyar nyelvjárás egység alakult ki, amely — mint mindjárt látni fogjuk — sem a szamoshátiival, sem a szilágysággal, sem az érmellékiivel nem azonos.

Az idei évvel ez a közben monografikus kutatással is kiegészült, tizenöt éves rendszeres gyűjtőmunka befejezettnek tekinthető. Egyik eredménye ennek az összes Szatmár megyei települések nyelvjárás atlasza. Az anyag feldolgozása még nem zárult le, de menet közben is több gondolat merült fel bennem mind a nyelvjárás rendszer belső sajátosságairól, mind pedig nyelvöldrajzi viszonyaikról, melyeket szakfolyóiratunkban, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben* részben már megfogalmaztam (*Észrevételek a szamosháti nyelvjárás hangrendszeréhez*. NyÍrK. VI. 165—72. és *Adalékok a nyelvjárás rendszerek területi vonatkozásaihoz*. NyÍrK. X. 131—41.).

A nyelvjárás viszonyok teljes felméréséhez a nyolcszáz-egynéhány nyelvi terkeplap elkészítése nyújtja majd az anyagot. Hogy ez mikor kerülhet a szakember vagy egyáltalán a teljesebb önismerethez adatokat keresők kezébe, az már nem rajtam múlik. Addig is a cédulahalmazok lapozgatásából bizonyos macartávlati kép kezd kibontakozni. Elég kivehetően látszik már, hogy milyen magyar nyelvjárás egységek hálózják be Szatmár megyét. A legkiterjedtebb a Szatmár környeki szamosháti nyelvjárás egység, amely Szinerváralja, Avasújváros, Halmi vonalától délen Magyargeressel, keleten Kismajtennyal és Börvellyel zárul. Déli irányban a szilágysági, délkeletiben pedig az érmelléki *i-ző* nyelvjárástól elsősorban *hangtani* arculatában, az északkeleten Tamásváraljával, Bábonynyal kezdődő ugocsi nyelvjárástól meg inkább *alaktani* sajátágaival tér el (a *szótani* elemek sokkal mozgékonyabbak; át-átütnek a különben eltérő nyelvjárás egységekbe).

## A Nagykároly környéki nyelvjárás

Ehhez a nyelvjárási egységhez tartozó magyar ajkú települések nyelvjárási leírását már elvégeztem. A gyűjtő- és feldolgozó munka egy évtizedet igényelt. Választásom azért esett épp erre az egységre, mert az itteni nyelvjárási beszéd a mássalhangzók miatt még a laikusnak is feltűnően elütő a köznyelvtől. Mint már írásban is jeleztem (*A mezőfényi tájnyelv hosszú mássalhangzóinak megrövidüléséről*. NyIrK. I. 105—8.; *A svábnyelvi alapréteg hatása Mezőfény tájnyelvében*. *Studia BB*. Tom. III. nr. 6. Series IV. Fasc. 1. 155—60.), az elmagyarosodott sváb területek nyelvjárása nem ismer hosszú mássalhangzórendszert. Ez azt jelenti, hogy sem hosszú mássalhangzót nem ejtenek, sem pedig szembenálló értéküket, funkciójukat nem különböztetik meg (még a *hallottam—halottam-*, *tettem—tetem-félék* is egybeesnek). Minthogy ez nyilvánvaló és általános sajátosság, inkább a magánhangzórendszert választottam.

Ehhez egy 1247 szóból álló hangtani kérdőívet szerkesztettem, amelyet az előzetes nyelvatlasz-gyűjtés anyagának tanulságai alapján 16 ponton kérdeztem ki; öt faluból magnetofonnal lehetőleg azonos témakörhöz tartozó szöveget is felvettem. A kérdőív 1572 magánhangzó-előfordulását úgy válogattam össze, hogy minden mással- és magánhangzós környezet-típus elegendő példával szerepeljen. Ezt egészítették ki a magnetofonfelvételek egyenként 2100—5000 magánhangzót számláló szövegei. A hat típustelepülés kérdőíves és szöveges anyagát teljes statisztikai felméréssel dolgoztam fel — ami számítógép híján fél éves munkát igényelt. (A szóban forgó hat típustelepülés: a már egynyelvű, de csak nyelvet váltott sváb eredetűektől lakott Mezőfény, az előbbiektől és *í-ző* nyelvjárást beszélő eredeti magyarságtól lakott Csomaköz, a még kétnyelvű Mezőpetri, a rég nyelvet váltott magyar nyelvű, részben meg eredetileg is magyar nyelvjárású Kaplony, a városias Nagykároly nyelvet váltott rétege, végül a szamosháti nyelvjárásba ékelt, de *í-ző*nek megmaradt Erdőd.)

Szükségesnek tartom itt elmondani, hogy a teljességre törekvő hangtani nyelvjárási leírás módszereit sem a magyar, sem a román szakirodalomban megnyugtatóan még nem dolgozták ki, ami azonban még inkább fontos itt: *nem alkalmazták az elméletben nagyjából megfogalmazottakat sem*. Én az itteni nyelvjárási fonológiai viszonyok leírásában — a hagyományos nyelvészet eredményeire támaszkodva — főként a prágai strukturalista iskolának a romanisztikában kialakult változatát, valamint az amerikai deszkriptív strukturalista nyelvésztől kidolgozott disztribucionalista elemzési eljárásokat próbáltam bevezetni és hasznosítani, talán nem eredménytelenül.

A prágai strukturalista irányzatot — mint ismeretes — funkcionális iskolának is szokták nevezni, képviselői ugyanis a nyelvi elemek önállóságának bizonyításához következetesen *nyelvi szerepüket* vették alapul. Ebből a célból az elemeket szembenállásokban vizsgálták. Az ún. oppozicionális vizsgálatban sajátcs leírasi módszerként a kommutáció kristályosodott ki. Hogy például a magyarban az *a* meg az *e* két különálló egység, az *agy* ≠ *egy*-féle behelyettesítéssel jól bizonyítható. Az viszont, hogy az itt tárgyalt nyelvjárásban a *bőjt* három vagy négy önálló hangból (fonémából) áll-e, már bonyolultabb. Minthogy e nyelvjárásban az *ó*-nek van *őj* változata, másrészt a példa-

szónak *bűt* formája is él, *ű* viszont csak *ő* helyén állhat, nem *ő* + *j*-vel van dolgunk; a *bűjt* ≠ *bőt* kommutációs próba nem eredményez külön-külön *bűjt* és *bőt* egységet. E nyelvjárásban tehát a példaszó három elemből: *b* + *ő* + *t* tevődik össze, minthogy benne az *ő* + *j* nem kommutálható *ő*-vel.

Hármas matematikai jellegű vizsgálatot (statisztika, kommutáció, disztribúció) kapcsoltam össze tehát a hagyományos nyelvi-nyelvjárási leírással. Az eredmény olykor még számomra is meglepő volt: a nagy számok összefüggései meg a típusonkénti megoszlási arányok alapján egy sereg olyan összefüggés került felszínre, amelyekhez összetett vizsgálódás nélkül csak esetlegesen juthatunk el. Mindössze ízelítőként emlegetek egyet-kettőt: a vizsgált nyelvjárásban az irodalmi nyelvi *é*-vel szemben a nem váltakozó tövek (tehát a nem *kéz-kezet-*, hanem a *szép-félében*) kevés kivétellel mindenütt *i*-t találunk (*szíp*). Az *i* előfordulása ezzel nemcsak gyarapodik, hanem a megoszlási módja, a disztribúciója is átrendeződik. A hagyományos leírásokban alaktani csoportok szerint sorakoztatták fel az *i*-zés helyi, lehető teljes példatárát. Én ezt részben megtartva, felvettem még hangtani helyzeteket, s példatár helyett ezeknek teljes statisztikai viszonyait felölelő táblázatokkal dolgoztam. Kiderült, hogy alig van egy-két *i*, amely az irodalmi nyelvvel megegyező helyzetben (disztribúcióban) van, mert a hosszú *i* hangsúlytalan pozícióban (pl. *ké-miny*) rendszerint rövid *i*-vel áll szemben. Tehát hármas *é* ≠ *i* ≠ *i* összefüggő szembenállással van dolgunk.

Ezt az általános disztribucionális sajátsgot összevettem még két nyelvjárási leírásból való statisztikai arányokkal; az eredmény ugyanaz. Ezzel nyilvánvalóvá lett, hogy az eddig csak *történeti* beágyazásban tárgyalt *i*-zés meg más nyelvjárási jelenségek *leíró fonetikai* meghatározottságúak is. Sőt az is kiderült, hogy a mai nyelvjárási hangtani jelenségek tekintélyes részét nem csupán általános magyar nyelvtörténeti alapon, hanem vele együtt a nyelvek többségére jellemző leíró általános fonetikai összefüggésekben érthetjük meg.

Igy például a statisztikai viszonyok azt mutatják, hogy a zárt *u*, *ú*, *ű*, *ű*, *i*, *i* elcsúszását a szavakban a hangsúlyhoz viszonyított helyzetük is megszabja: a hosszú hangsúlyos helyzetben, a rövid hangsúlytalanban, főleg szóvégen fordul elő. De sajátosan oszlanak meg eszerint a középzárt *ó*, *ő* és *é* diftongusos megvalósulásai is: a hangsúlyosban az erőteljes, tiszta *óu-*, *óú-*, *éi-*félék többségben vannak, a hangsúlytalanban a már nehezebben érzékelhető, a monoftongushoz közeledő diftongustípusok az uralkodók. Egészében a hangsúlyos magánhangzók megjelenése tisztább, a hangsúlytalanoké meg elmosódottabb. Minden ilyenfajta összefüggéshez még azt kell megjegyezni, hogy a valós beszédet a magnetofonnal rögzítettem, éppen ezért ezek az adatok példázak leghűbben az emlegetett disztribucionális szabályokat; a kérdőíves gyűjtésben az irodalmi nyelvhez közelítést a lélektani feltételek inkább elősegítik.

A statisztikai felméréssel elsősorban a belső megszervezettséget kerestem, de szükség esetén leírtam minden jelenség sajátos lélektani, társadalmi és nyelvföldrajzi viszonyait is. Erre vonatkozóan csak egy példát említek: az *i*-zésnek e kis területen is három erősségi foka különíthető el. E jelenség mögött az eltérő szomszédos nyelvjárási környezet (pl. Erdőd vidékén), a nyelvváltás régebbi lezártága (pl. a kaplonyi típusban), valamint a beszélők általános magatartása: a nyelvjárás szégyellése, az „urizá-

lás“ (pl. Csalánoson, Kálmándon), a műveltségi fok meg egyéb okok is meghúzódnak. A vizsgált nyelvjárásnak különben mind a 14 magánhangzóját ilyen komplex módszerrel külön-külön leírtam. (A leírás elveit és módszereit részletesebben l. *Egy nyelvjárási fonológiai leírás néhány szempontjáról*. NyIrK. XIII. 153—63. Az egyes magánhangzók leírásából l. *Az e fonéma a Nagykároly környéki nyelvjárásban*. Megjelent a *Nyelvtudományi Értekezések* 67. számában. Budapest, 1969. 134—53.; valamint *Az í a Nagykároly környéki nyelvjárásban*. NyIrK. XV. 81—92.)

Azokat az általános összefüggéseket, amelyek minden magánhangzót vagy többségüket összeszervezik, külön is összefoglaltam. A svábbal való egybevető vizsgálatot eleve nem kerülhettem el, mert sok itteni magyar nyelvjárási sajátosság az elhagyott nyelvből épült be az átvettbe, és vált annak szerves részévé. Mindezek több általános magyar nyelvi, sőt — mint láttuk — néha még általános nyelvészeti következtetések megfogalmazását is lehetővé tették.

\*

A monográfia egyetlen nyelvjárási alakulat nagy mennyiségű és statisztikailag felmért leírásában a *modern nyelvészet* eredményeit a *hagyományossal* ötvözi. Ilyen értelemben kísérlet is. Úgy vélem, több tekintetben sikeres, amit az is bizonyítani látszik, hogy módszeréből és anyagából egyet-mást már mások is hasznosítottak. Ezért is örvendetes számomra, hogy a monográfia rövidített változata a *Kritérium* jövő évi kiadási tervébe bekerülhetett.

A kutatás eredményei — megítélésem szerint — nemcsak szűkebb szakmai szempontból tarthatnak érdeklődésre számot. A Szatmár megyei népismeret szerves részeként a helyi művelődés egésze, különösen pedig az iskolai anyanyelvű oktatás hasznosíthatja. Ehhez azonban nem elég adni, a befogadás is érdeklődést és ügyszeretetet kíván. Remélhetőleg ezen a ponton is egyre közelebb kerül a kijelentésszerűen jól ismert, a valóságban azonban még kevésbé gyökeret vert elmélet és gyakorlat egysége meg kölcsönhatása.

Teiszler Pál

Árkossy István: Farsang

